SPRÅKEN I SCHWEIZ

MED FOKUS PÅ RÄTOROMANSKA, SCHWEIZ' ALLDELES EGNA SPRÅK.

PROF. EM. INGMAR SÖHRMAN

GÖTEBORGS UNIVERSITET

ingmar.sohrman@gu.se

FYRA (NÄSTAN) OFFICIELLA SPRÅK

- Latinskt namn: *HELVETIA*, *CONFOEDERATIO HELVETICA* (*CH*)
- Tyska, franska och italienska var officiella språk medan
- Tyska, franska italienska samt rätoromanska var nationella språk fram till 1996.
- Då blev rätoromanska delvis officiellt språk (i skriftlig kontakt med myndigheterna).

BYAR OCH LIGOR

- Viktigt att komma ihåg att Schweiz i grunden är lokal självständighet.
- Därför betyder BYN och KANTONEN så mycket vid beslutsfattande, många (lokala) folkomröstningar.
- Detta påverkar den språkliga situationen.
- Inklusion – exklusion??!!
- Graubünden

OCH

- Varje val kan förändra situationen.
- Vem ska bestämma?
- Vilka undervisningsspråk ska gälla?
- Radio - TV – press på olik språk (*La Quitidiana*]
- Det språkliga inflytandet från Tyskland/Österrike, Frankrike och Italien.

OFFICIELLA SPRÅK I SCHWEIZ 1

- Tyska (63,7 % av inv., 72,5 % av medb.)
- Franska (20,4 %, 21,0 %)
- Italienska (6,5 %, 4,3 %)
- Rätoromanska (0,5 %, 0,6 %) [rumantsch, romontsch]
- [La Suisse romande]

SCHWEIZERTYSKA

- Alemanniska, den i Sydtyskland dominerande varieteten, men med många annorlunda ord och en annan intonation. Mer ondulerande!
- Stor dialektvariation inom Schweiz.
- Skriftspråket är i huvudsak detsamma som Tyskland och Österrike.
- I talspråket många skillnader, främst ordförråd och viss formlära.

NÅGRA EXEMPEL

standardtyska	**schweizertyska**	**svenska**
Ich möchte ein Bier	Ich hätte gerne eine Stange	Jag vill ha en öl.
Guten Tag – Grüss Gott	Grüezi mitenand!	God dag
Fahrrad	Velo	Cykel
Jemand**em** anfragen	jemand**en** anfragen	fråga någon
(Gummi)reifen	pneu	(gummi)däck
Huhn/Hähnchen	Poulet	(höna), kyckling

FRANSKA OCH ITALIENSKA

- Franskan som i dag talas stämmer väl med standardfranska, även om det finns små skillnader som att man säger *septante*, *huitante/octante* och *nonante* i stället för soixante-dix, *quatre-vingts* och *quatre-vingt-dix*.
- Tidigare talades francoprovensalska i västra Schweiz. Detta talas numera i vissa delar av Frankrike kring Genève och i Aostadalen.
- Italienskan är i allt väsentligt lik de närliggande norditalienska varieteterna.

OFFICIELLA SPRÅK I SCHWEIZ 2

-

RÄTOROMANSKA VARIETETER

- *1) romantsch/romontsch/rumantsch*, ~60 000
- Kom ihåg att det var oberoende edsförbund (ligor) fram till Napoleonkrigen
- Nationellt språk 1938
- Delvis officiellt språk1996; *lungatg uficial partial*
- *2) Dolomiterladin (ladin dolomitan)*
- *3) Friuliska? (furlan)*

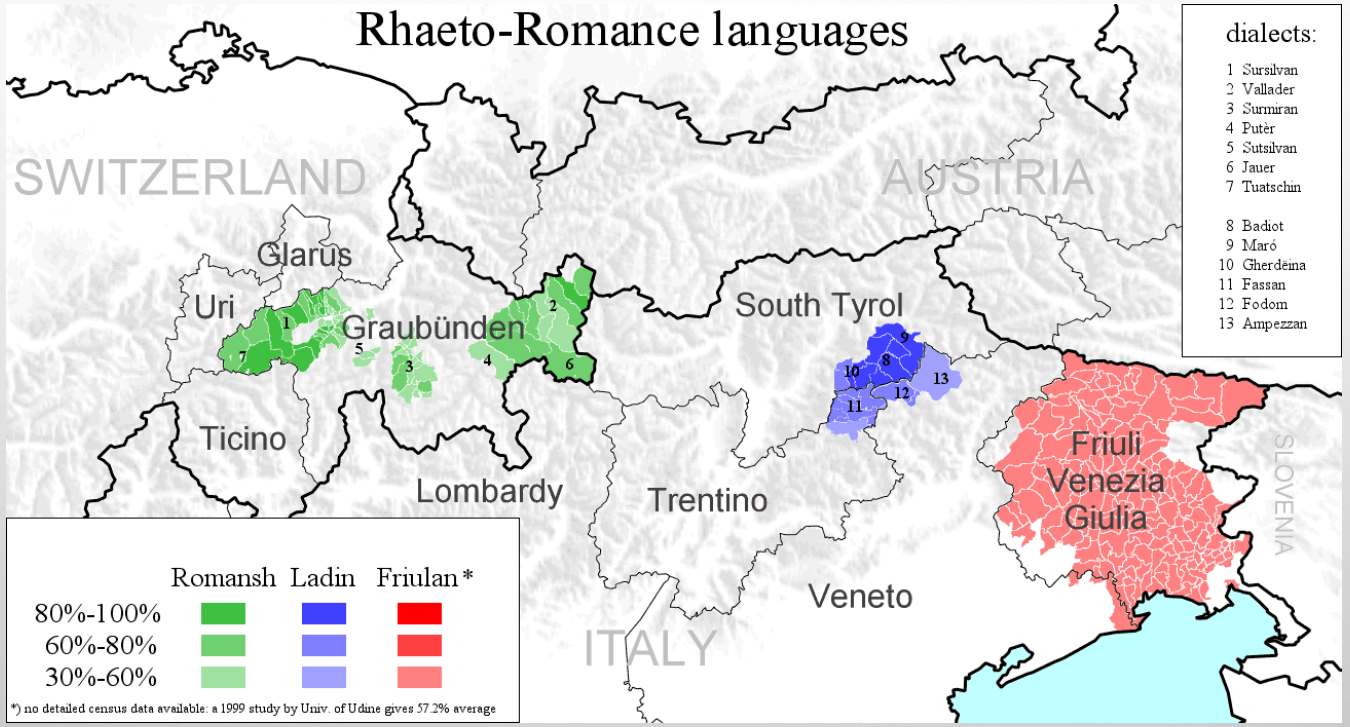
Rhaeto-Romance languages
SWITZERLAND
AUSTRIA
ITALY
SLOVENIA
Glarus
Uri
Graubünden
South Tyrol
Ticino
Lombardy
Trentino
Veneto
Friuli
Venezia
Giulia
dialects:
1 Sursilvan
2 Vallader
3 Surmiran
4 Putèr
5 Sutsilvan
6 Jauer
7 Tuatschin
8 Badiot
9 Maró
10 Gherdëina
11 Fassan
12 Fodom
13 Ampezzan
Romansh
Ladin
Friulan*
80%-100%
60%-80%
30%-60%
*) no detailed census data available: a 1999 study by Univ. of Udine gives 57.2% average

1. *Sursilvan* < *sur* ‘ovanför’ och *selva* ‘skog’ (“ovanskogiska”) – talas I Vorderrhein (*Rain anteriur*), vaster om Flims. Den mest talade varieteten, omkring18 000 talare I Surselva (~55 %) och cirka 5 000 utanför kantonen.

- **2.** *Sutsilvan* < *sut* ‘under’ och *selva* ‘skog’ (“underskogiska”) – talas I Hinterrhein (*Rain posteriur*), öster om Flims. Den minst talade varieteten ~1 000 talare inom det historiska området (15 %) anger rätoromanska som modersmål.

- **3.** *Surmiran* < *sur* ‘ovanför’ och *meir* ‘mur’ talas i Gelgia- och Albuladalarna, ~2 000 talare.

- **4.** *Putèr*, namnet kommer antagligen från *put* ‘gröt’, = ‘grötätare’, – talas I Överengadin (*Engiadin' ota*) runt San Murezzan (Sankt Moritz). Talas av ~5 000 = 30 % av befolkningen.
- **5.** Vallader, *val* ‘dal – talas I Underengadin (*Engiadina bassa*) och i Val Müstair (*jauer*). Det är den näst största av varieteterna med 6 500 talare I Egadindalen där 80 % anger detta som modersmål.
- OBS! Ladin – ladino + engadin
- En kuriositet är Piz buin ‘den mörka bergstoppen’.

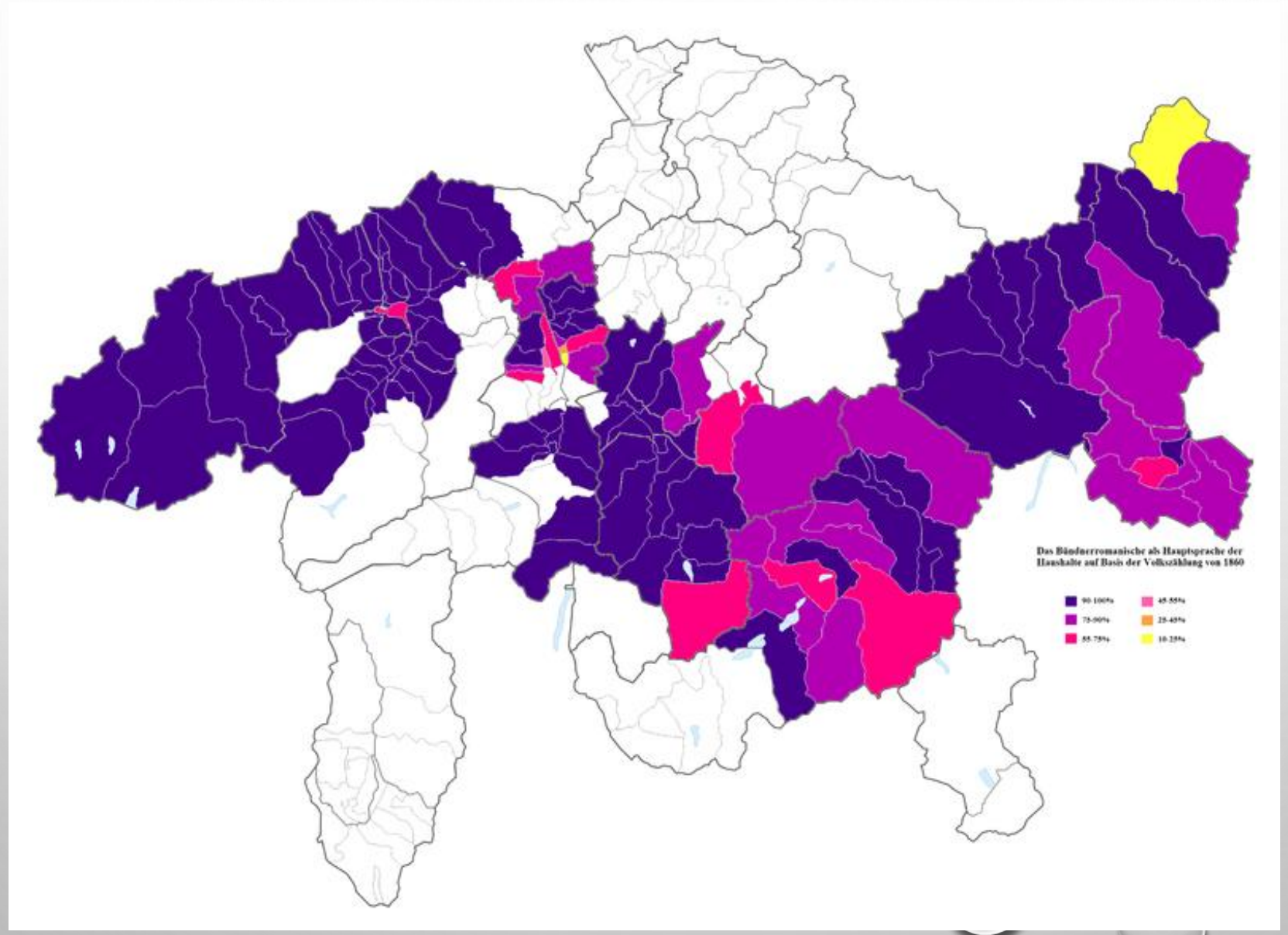
Das Bündnerromanische als Hauptsprache der Haushalte auf Basis der Volkszählung von 1860
90-100%
75-90%
55-75%
45-55%
25-45%
10-25%

STANDARDISERING

- Flera försök att standardisera rätoromanska har gjorts. Det blir ju ohållbart att ha alla officella document på tyska, franska, italienska och **fem** rätoromanska varieteter. I de flesta försök har lingvister och andra lyft fram den egna varieteten som den ideala.
- Till slut gav man den tyske lingvisten Heinrich Schmid, som ansågs mer opartisk i uppdrag att utarbeta en ny standardiserad varietet, och 1982 presenterade han *rumantsch grischun*.
- Han använde en statistisk metod och utgick ifrån de två mest talade varieteterna, *sursilvan*, *vallader* och till viss del centalvarieteten *surmiran*.

EFFEKTER AV DETTA ”NYA” SPRÅK

- La Lia Rumantscha (https://www.liarumantscha.ch) i Chur som är en samordningsorganisation för rätoromanska språket och kulturen arbetar med att utarbeta ett omfattande lexikon för detta nya stan dardspråk, samtidigt som de publicerar läromedel och skönlitteratur på alla varieteterna.
- I skolorna lär man i första han ut den lokala varieteten, men med etablerandet av det nya standardspåket har publiceringen på rätoromanska av officiella dokument och liknande ökat mer än 20 gånger.
- Det var från början avsett att användas som administrativt språk, men nu har även skönlitteratur på detta nya skriftspråk växt fram.

En jämförelse mellan de olika varieteterna

	sursilvan	surmeir	vallader	ladin dolomitan
• best. art. sg mask	il, igl +vok	igl, gl'+vok	il, l' + vok	l
• sg fem	la, l'+ vok	a, l'+vok	la, l'+vok	la, l'+vok
• pl masc	ils	igls	ils	i
• pl fem	las	las	las	les
• obest.art sg mask	in	en	ün	n
• sg fem	ina, in'+vok	ena, en'+vok	üna, ün'+vok	na, n'+vok

VIDARE

- Ett verbmysterium i sursilvan är *ir – jeu mondel (mavel), nus mein.*
- Liksom i spanska markeras levande direkta obj med en prepostition i vallader: *el salüda **a** l'ami*, jfr sursilvan *el salida igl amitg*
- Negationen i sursilvan har latinskt ursprung men germansk placering ella vegn **buca**, men surmiran *igl frar **na** canta **betg*** (som I franska), men på vallader *ella **nu** vain* liksom på ladin dolomitan *piere **ne** é a Roma.*

- Ordföljden i sursilvan är germansk med subjektet efter predikatet om något annat än subjekt eller konjunktion kommer före predikatet *ussa mondel* ***jeu*** *giu Turitg*

  liksom i surmiran *ier on igls scolars canto ena canzung*
- Sursilvan *jeu* ***sun se****lavaus* (jfr fr. och ty.)
- Lexikal lån från tyska, franska och italienska.

Riktning och befintlighet i ett microperspektiv

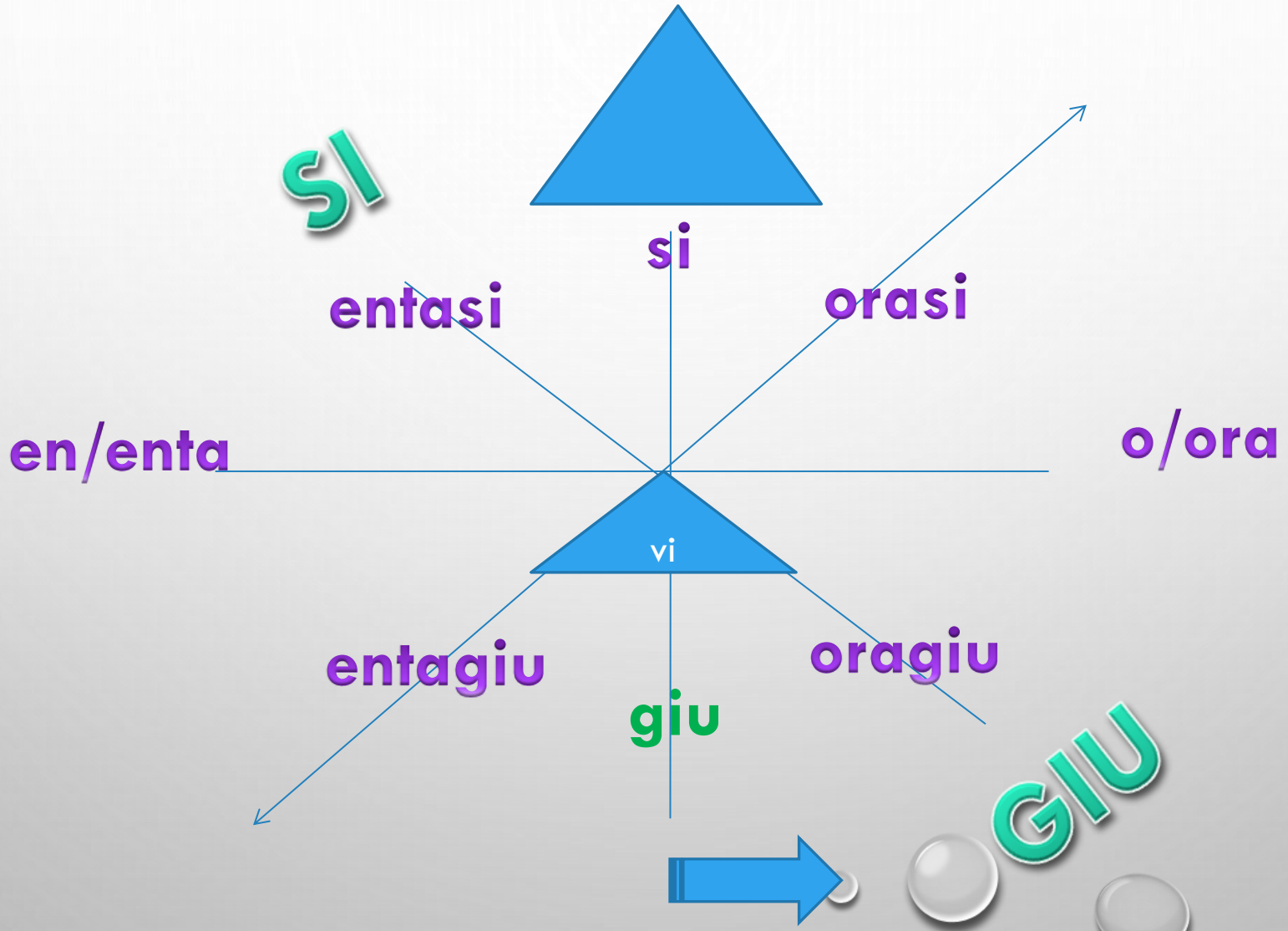

Gion va ***viedoragiu*** Johan åker över floden (Rhen) och fortsätter nedströms.

Ramun va ***orasi.*** Ramun åker nedströms upp längs bergssidan.

Nus mein ***enta*** *Muster*. Vi åker uppströms till Muster (Disentis).

Vus essas ***oragiu*** *Laax*. Ni är längre ner och nedströms från Laax.

LUISA FAMOS (1930-1974) – EN RÄTOROMANSK EDITH SÖDERGRAN

Ant nadal

- Cumün sainza champs
  sainza üert e sunteri
- mo plain d´sömmis
- la not
- as dista ch'üna staila
  da l'ur dal tschël
- e vuol s'unir
- a la terra

Före jul

/en/ by utan ängar
utan täppor och kyrkogård
men full av drömmar
under natten
drar sig en stjärna bort
från himlens rand
och vill bli ett
med jorden.

- *nadal* = jul = födelse, alltså kristi födelse, och i dikten skildrar famos naturmiljön i denna situation.
- *comün* = ’landsby’.
- *sainza* = it. *senza* och fr. *sans*.’ sedan följer ordet *champs* ’äng’ som på franska eller *campo* på italienska och spanska.
- *üert* ’täppa, grönsaksträdgård’ cf. spanska *huerta* och *orto* på italienska med samma betydelse och så har vi *hortikultur* ’läran om trädgårdsodling’ < latinet *hortus* ’trädgård’.

- *plain* ’full’ ligger inte så långt från franskan *plein*, och i riksdagssammanhang säger vi *plenum* på svenska, men åter är det latin från början *plenus*. ordet för dröm *sömmis* blir nästan barnsligt lätt för en svensktalande, men åter ligger latinet bakom såväl svenskan som rätoromanskan.

- *la* är som på de flesta romanska språk den bestämda artikeln i femininum, och *not* är i grunden samma ord som svenskans *natt*, franskans *nuit* och italienskans *notte* < lat. *nocte(m)*.

LIV

- ”Då och då verkade hon lite frånvarande, men så kom ett snabbt leende och vi undrade vad hon tänkt på.” Oscar Peer, klasskamrat i skolan i Ramosch
- Efter lärarhögskolan i Chur/Cuera 1950 arbetade hon i skolan i Sertig, sedan Vnà.
- 1956-57 tillbringade hon i Paris.
- Sedan åter till Guarda, för att sedan arbeta i Dietikon.
- Gifte sig med Jürg Pünter, framgångsrik tunnelkonstruktör, 1963, och familjen bytte bostadsort ofta.
- Till Honduras och Venezuela 1969-1973.
- Hennes cancer upptäcktes när familjen var åter i Schweiz, och den 28 juni 1974 dog hon i Ramosch.

FOLKSKOLLÄRARE

- Små- och folkskollärare.
- Ett arbete som innebar att vara byns kulturbärare och animatör
- Musikliv och litteratur viktiga
- Många rätoromanska författare var och är folkskollärare eller gymnasielärare.
- Inget universitet i graubünden – zürich eller fribourg.
- Journalist också för radio, *radioscola*, och tv.
- *Flur da riva*, pseudonym i tidningar.

TEMAN HOS FAMOS

- sol – skugga
- natt – dag
- liv – död
- luft – fåglar – tidens flykt.
- Det eviga, nästan indianska i tidens eviga gång
- Få referenser till det moderna
- Historien är landskapet och tiden ligger i årstidernas skiftningar
- Svalorna som återvänder (barnavandringar)
- Hösten verkar vara den viktigaste månaden (sjukdomen)

- Egentligen bara två publicerade diktsamlingar
- *Mumaints* 1960
- *Incunters* 1974
- *Eu sun la randolina d'ünsacura* 2004
- översättningar till tyska, franska och italienska av hennes två diktverk.

FAMOS' BETYDELSE I DEN RÄTOROMANSKA LITTERATUREN

- Den är stor.
- -1960 mycket ovanligt med kvinnliga poeter.
- Misogyn jantelag höll henne tillbaka.
- Påverkat och inspirerat många yngre författare och poeter.
- Så nydanande

JULI I RAMOSCH

Tre svalor

jagar runt

under sommarhimlen.

Emellanåt dansar

tre skuggor

på väggen

till mitt hus.

DET DAGAS

Med nakna armar
omfamnar
dagen
tyngdlöst
natten

Stjärngirlanger
försvinner
sjunker ned
i himlens
vita
valv

Ovan horisonten
föds solen.

LITE ATT LÄSA

- *Schweiz berättar: Sensommarmöten*, 2011, Stockholm: Bokförlaget Tranan.
- Luisa Famos, *På väg*, 2022, Västra Frölunda: Trombone.
- Luisa Famos, *Ögonblick, möten*, 2025, Malmö: Ellerströms förlag
- Ingmar Söhrman, *Vägar från latinet*, 2005, Lund: Studentlitteratur
- Ingmar Söhrman, ”Luisa Famos (1930-1974) - en rätoromansk diktarröst” i Kjerstin Aukrust og Geir Uvslökk (red.), *Tid og historie. festskrift till Gro Björnerud Mo*. 2023, Oslo: Novus. https://novus.no/products/festskrift-til-gro-bjornerud-mo

GRAZCHA FICH!